

Skyttebevægelsen i Trekantområdets landsogne 1861-1918

Niels Kayser Nielsen

Historievidenskaben i Danmark har hidtil kun vist ringe interesse for idrætten. Tilsyneladende har den etablerede historieforskning ikke ment, at dette felt var tilstrækkeligt interessant at kaste sig over. Den idræthistoriske forskning, der foregår herhjemme, drives som hovedregel uden for de historiske institutioner. Det kan godt undre, for så vidt som idrætten i dag er en af de store folkebevægelser og har været det i omkring hundrede år.

For det andet gælder det også, at den lokalhistoriske forskning – forstået som forskning i et geografisk afgrænset områdes historie – heller ikke nyder særlig anseelse i universitetsforskningens kredse. Man akcepterer den, men støtter den ikke nævneværdigt. Regionale studier kan gå an, men regulære lokalhistoriske undersøgelser har man ikke meget til overs for. Den slags opfattes vel fortsat som et anliggende for pensionerede førstelærere – eller som noget etnologer giver sig af med.

Ikke desto mindre skal der her gøres et forsøg på at forbinde disse to så uglesete discipliner. Nærmere bestemt skal der kastes et blik på skyttebevægelsen i Trekantområdet i Sydjylland i perioden 1861-1918. Dvs. den periode, hvor den danske idræt finder sine foreningsmæssige rammer. Her har det hidtil været hævdunden tankegang, at foreningslivet har eksisteret i ubrudt virksomhed siden sin begyndelse, og at dette foreningsvæsen især udspringer af det grundtvigianske arbejde i lokalsamfundet som ud-

løber af den højskolebevægelse, der voksede sig stærk, efter at Grundtvig havde lanceret højskoletanken i 1840'erne.

Også i idræthistorisk sammenhæng er der fortalere for denne noget dristige opfattelse. I den kulturministerielle udredning fra 1994 vedr. idræt hedder det således, at foreningslivet fik sit egentlige gennembrud i 1880'erne, og at bønderne – med udgangspunkt i en grundtvigiansk opfattelse af »det hele menneske« (hvad det så end er? NKN) – foretog en samlet organisering af deres livsrum. Det hedder endvidere, at i den grundtvigianske bondekulturs organisering af bøndernes »livsrum« var der ikke tale om opsplnitning, som hos borgerskabet. Den tog nemlig sit udgangspunkt i forsamlingshuset, som på det fysiske plan knyttede alle lokalsamfundets tråde sammen.¹

Det er disse grundtanker, der i det følgende skal kastes nærmere lys over. Hensigten er således dels at belyse foreningslivets og idrættens historie i et lokalområde, dels at undersøge de eventuelle videre implikationer på landsplan, som en sådan studie måtte have – Men først et par ord om området, vi beskæftiger os med.

Trekantområdet – en afgrænsning

Trekantområdet er betegnelsen for egnen mellem Kolding, Vejle og Fredericia. Det omfatter i denne studie 16 landsogne

(Nørre Bjert sogn blev først udskilt fra Eltang i 1924), fordelt på 3 herreder: Elbo, Holmans og Brusk, idet dele af Brusk Herred dog strækker sig på den anden side af den hovedvej 10, som i folkemunde og daglig tale udgør Trekantområdets vestgrænse. Denne ganske »uvidenskabelige«, men stærke mental-geografiske grænse, vil blive taget i anvendelse i denne studie. Jeg følger den traditionelle folkelige opfattelse, at de landsbyer, der ligger vest for hovedvej 10, ikke hører med til Trekantområdet. Den kom ikke mindst til udtryk ved diskussionerne om kommunesammenslutningerne i 1970, hvor der var planer om at oprette en kommune mellem Vejle og Kolding, både øst og vest for hovedvej 10, men hvor borgerne i bl. a. Herslev opponerede kraftigt ud fra den argumentation, at de aldrig havde haft noget at gøre med »dem vestpå«. Det er selvfølgelig en sandhed med modifikationer, men vidner om at den slags grænser står stærkt i folks bevidsthed som følge af en kollektiv erindring. Sted og rum er stærke identitetsskabende og identifikatoriske størrelser.

Det indebærer, at undersøgelsen gælder hele Elbo og Holmans Herred samt størstedelen af Brusk Herred, idet dog de tre vestligste sogne heri: Øster Starup, Vester Nebel og Harte, fraregnes. Det samme gælder Højen sogn, som nok hører med til Trekantområdet, for så vidt som Ny Højen er placeret ved hovedvej 10, men den oprindelige landsby Gl. Højen ligger vest herfor. Sognet hører til Jerlev Herred, hvor man i øvrigt har fælles pastorat med Jerlev. – De tre købstæder i Trekantområdet lades også ude af betragtning, idet det er foreningslivet på landet, der her er i fokus.

I visse af sognene er der tale om mere end én selvstændig landsby. Det gælder således i Taulov, hvor Taulov og Skærbæk traditionelt har været to adskilte lokaliteter,

samt i Gauerslund hvor Børkop og Brejning på hver sin side af Gauerslund landsby i kraft af deres status som stationsbyer har haft mere vind i sejlene. I Eltang sogn har Lilballe også haft karakter af en landsby med både brugsforening, forsamlingshus og et trinbræt på jernbanestrækningen Kolding-Egtved, som her slog et slag ind i Brusk Herred. Også i idrætssammenhæng har man etableret egen foreningsvirksomhed og tages derfor op til selvstændig behandling. Det samme gælder i Alminde sogn, hvor Mosevrå, Dons og Alminde altid har været selvstændige landsbyer, og hvor både Alminde og Dons traditionelt har haft egne foreningsdannelser.

Skyttebevægelsens start generelt

Skyttebevægelsen i Danmark tog sin begyndelse i 1861. Inspirationen kom umiddelbart fra England, men idégrundlaget var lagt allerede i årene efter Treårskrigen 1848-50.² Inspireret af sejren over slesvigholstenerne og af den nationale vækkelse, der gjorde sig gældende i tilslutning til Juni-grundlovens indførelse i 1849 og den national-liberale politik i disse år, opstod der i borgerlige kredse en øget værnevilje og en bevidsthed om, at Danmark var befolket af et »folk« og ikke kun kongens patriotiske undersåtter. H. V. Bissens »Landsoldat« i Fredericia er det synlige emblem for dette folkeligt-nationale gennembrud.

Midt under krigen indførtes nemlig almindelig og lige værnepligt, og herfra var der ikke langt til en forestilling om oprettelsen af frivillige hjælpekorps, som kunne træde til og støtte landets øvrige forsvar. Ganske vist kan man i 1850'erne i debatterne i Rigsdagen konstatere en vis modvilje mod en sådan tanke, især fra landbo-

side, men de national-liberale borgerlige kredse havde på dette tidspunkt fortsat så meget vind i sejlene, at der var almindelig positiv stemning for en supplerende folkevæbning, i de toneangivende kredse.

Den udløsende faktor var en artikel i Carl Plougs national-liberale dagblad *Fædrelandet* d. 19. januar 1861 af artillerikaptajn Hans Peter Valdemar Mønster om de engelske frivillige skytteforeninger, der havde til formål at udbrede kendskabet til skydning og våbenbrug gennem aktive øvelser. De var et eksempel til efterfølgelse i Danmark, mente Mønster. Artiklen havde som medunderskrivere en række kendte personer fra militæret, universitetet, erhvervslivet, bladverdenen og litteraturen, herunder Carl Ploug selv. Det lå derfor lige for, at Mønster rettede henvendelse til offentligheden om støtte til idéen. Her viste det sig, at der var stor interesse, og allerede i løbet af 1861 nød tanken så meget fremme både i byerne og på landet, at de første skytteforeninger så dagens lys i løbet af de første måneder samme år.

Udslagsgivende var ikke mindst, at foretagendet allerede fra starten blev lagt i en fast organisatorisk ramme med en central styring allerede fra februar 1861 i form af Centralkomitéen for Oprettelse af Skytteforeninger, samt at sagen nød økonomisk godt af den offentlige interesse. Den, som for alvor tog sagen op, var amtmanden i Vejle Orla Lehmann, som mente, at skyttesagen skulle på finansloven. Denne opbakning blev ikke ringere af, at Lehmann i september måned 1861 overtog pladsen som indenrigsminister efter D. G. Monrad.³

Helt konkret havde skyttebevægelsen tre problemer, som skulle løses. Der var for det første spørgsmålet om skydeplads. I København blev det løst ved, at krigsminister Thestrup bevilgede skytterne lov til at

benytte hærens skydebaner på Englandsværn på Vesterbro, dér hvor nu Halmtorvet og Kødbyen ligger. Økonomisk skulle skyttebevægelsen og militæret slå halv skade. Andre steder overlod interesserede jordejere deres marker til skydeøvelserne.

Et andet problem udgjorde instruktionen, som imidlertid – imponerende hurtigt – blev afhjulpet ved, at der allerede sommeren 1861 lå en instruks for våbenbrug og skydeøvelser klar. Også den fik økonomisk støtte fra oven, idet krigsministeriet efter anmodning fra skyttebevægelsens Centralkomité ydede 100 rdl, så den kunne sendes ud landet over.

Og så var der endelig spørgsmålet om geværer og ammunition. Da Mønster ikke selv forventede støtte hertil fra statsmagtens side, rettede han i stedet henvendelse til kommunalbestyrelser, skydeaug og de største jordbesiddere. Det blev imidlertid ikke den store succes, idet man kun i Vejle, Silkeborg og Middelfart reagerede positivt. I Vejle donerede tre herrer fra skyttelaug et beløb, der svarede til indkøb af 8-10 rifler.⁴ Imidlertid gik staten også på dette felt ind med aktiv opbakning.

Centralkomitéen søgte i november 1861 indenrigsministeriet om støtte med et beløb på 2000 rdl. Det blev bevilget allerede i januar 1862, mod at skyttebevægelsen selv bidrog med et lignende beløb og mod at ministeriet blev underrettet om, hvilke geværer man ønskede at indkøbe. Fra ministeriets side var man nemlig interesseret i, at skytterne erhvervede de moderne belgiske miniérfiler i stedet for de gammeltdags taprifler, som hæren brugte. Hertil kommer, at indenrigsminister Lehmann udsendte et cirkulære til amtmændene om at fremme skyttesagen lokalt, og efter en rykker herom i 1863 skete der så for alvor noget i sagen, idet der i løbet af dette år oprettedes skytteforeninger i over 100 sogne

landet over. Indenrigsministeriets aktive politik gav nu resultat. Statsmagten viste sig at være den afgørende drivkraft bag skyttesagens udbredelse.

I Vejle Amt udgik initiativet, ikke overraskende, Treårskrigen («I natten klam og kold bag Fredericia vold») taget i betragtning, fra Fredericia, medens gennembruddet i landområderne foregik i henholdsvis Jelling og Vejlbys sogn, begge steder så tidligt som i 1863.⁵ Den store betydning for krigen i 1864 fik Skyttebevægelsen nu ikke. I Jelling sørgede skytteforeningens formand, pastor Svendsen, for at grave foreningens geværer ned, så de ikke faldt i tyskerne hænder.⁶

Generelt er 1869 det store gennembrudsår for oprettelse af skytteforeninger landet over. Her må man have i tankerne, at nederlaget til tyskerne i 1864 havde kostet dyrt. Økonomisk havde krigen kostet landet 60 millioner. Der var faldet over 3000 mand, man havde afstået de tre hertugdømmer, og mere end 200.000 dansksindede blev ladt tilbage syd for grænsen ved Kongeåen. Derfor lurede tanken om en revanche, og ikke så få faner landet over bærer fra den tid påskriften »Sønderjylland vundet, det er Kampens Maal« eller – med et citat fra Fr. Paludan-Müllers sang *Brat af slaget rammet*: »Slesvigs Land genvundet! Det er Kampens Maal«. Denne tanke fik ikke mindst næring af uenigheden mellem de to magter Tyskland og Østrig, der havde besejret Danmark i 1864, og af den spændte relation mellem Tyskland og Frankrig, som man håbede meget på. Et synligt bevis herpå var hærloven af 1867, som krigsminister Raasløff fik gennemført. Den skulle sikre en kraftig feltstyrke, som kunne hjælpe en tysk fjendtlig stormagt i tilfælde af krig. Da flere politikere og kulturpersonligheder, herunder N. F. S. Grundtvig, nærede modvilje mod den tvungne værnepligt, men ger-

ne så et stærkt forsvar, blev den frivillige skyttebevægelse en udvej.

Skyttebevægelsen i Trekantområdets landsogne

Ser vi nu på skyttebevægelsen i de enkelte sogne i Vejle Amt, er det karakteristisk, at jo tættere man er på Fredericia, desto ældre er skytteforeningerne. Vejlbys sogn danner begyndelsen, idet man her gik i gang allerede i 1863. Men straks derefter følger en række andre lokaliteter efter, og i 1867 havde følgende landsbyer i nærheden af Fredericia udover Vejlbys dannet hver sin kreds: Erritsø, Gårslev, Bredstrup, Taulov og Eltang⁷ samt Vinding.⁸ I Eltang begyndte man måske endog allerede i 1865,⁹ ligesom man også så småt gik i gang i Alminde, hvor sognets unge kvinder allerede dette år skænkede foreningen en lille fane.¹⁰

Skematisk opstillet aftegner der sig følgende billede af skytteforeningernes stiftelsesår:

Skytteforeningernes stiftelsesår:

Vejlby	1863
Erritsø	1867
Bredstrup	1867
Taulov	1867
Gauerslund	1868
Vinding	1867
Skærup	1868
Smidstrup	1868
Pjedsted	1868
Gårslev	1867
Bramdrup	1868
Eltang	1867
Sdr. Vilstrup	1868
Herslev	1868
Almind	1867
Dons	1883
Viuf	1868

I Alminde, som det eneste sogn, blev der stiftet to skytteforeninger, idet man i landsbyen Dons grundlagde sin egen forening i 1883. Alminde sogn er langstrakt, og der var langt fra Alminde til Dons, hvorfor det var mest praktisk, at man her havde sin egen forening. For fuldstændighedens skyld skal det desuden anføres, at der også blev oprettet en skytteforening i Kongsted i Bredstrup sogn i 1894, i Lilballe i Eltang sogn i 1899 samt på Fredericia Mark i tiden 1908-19.¹¹ Men ellers er mønstret evident: 1868 er det store gennembrudsår for foreningslivet i Trekantområdet.

Imidlertid er det også relevant at se på disse foreningers videre skæbne. Det er således værd at undersøge, hvor mange der overlevede den første entusiasme i 1868. Næste skema, baseret på oversigten i Vejle Amts Skytteforenings jubilæumsskrift fra 1918, viser i hvilke perioder, skytteforeningerne har eksisteret. Disse tal er sam-

menholdt med oplysningerne vedr. de enkelte kredse i Vejle Amts Skytteforenings ældste jubilæumsskrift fra 1894. Årstallene angiver de perioder, hvor skytteforeningerne har været virksomme.

Kun i to tilfælde, nemlig Alminde og Dons – som altså hører til ét og samme sogn – er der en ubrudt linje fra grundlæggelsen i 1867 (hvor det dog må bemærkes, at skytteforeningen i Alminde ligger stille i perioden 1920-1937 og nedlægges endeligt i 1972).¹² I Lilballe klarer man sig også uden brud, da man først går i gang i 1899. Ellers er det kendetegnende, at de øvrige foreninger kun overlever de første par år for så at blive nedlagt.

Gennemgående genoptages virksomheden så igen i 1880'erne, men heller ikke i dette næste forsøg er man i stand til at videreføre virksomheden kontinuert. Forestillingen om en ubrudt foreningsvirksom-

Skytteforeningernes virksomhedsperioder 1863-1918:

Vejlby	1863-1868	1886-93		
Erritsø	1867-1868	1878-1879	1888-97	1901-15
Bredstrup	1867-1868	1892-1893		
Kongsted	1894-1895	1913-1916		
Taulov	1867-1868	1901-1918		
Gauerslund	1868-1872	1878	1884	1888-1911
Vinding	1867-1869	1876-1880	1882	1887-1905
Skærup	1868	1888-1906	1908-1912	
Smidstrup	1868-1869	1889-1906		
Pjedsted	1868-1871	1902-1907	1911-16	
Gårslev	1867-1868	1887-1896	1901-1910	
Bramdrup	1868-1872	1880		1886-1918
Eltang	1867-1869	1880-1881	1891-1913	
Lilballe	1899-1918			
Sdr. Vilstrup	1868	1887-1893	1901-1911	
Herslev	1868-1872	1888-1897	1899-1909	1911
Almind	1867-1918			
Dons	1883-1918			
Viuf	1868-1869	1889-1893	1895	1901-1904, 1906 og 1913

hed har med andre ord ikke gyldighed for skytteforeningerne i Trekantområdet. I enkelte sogne har man helt tydeligt problemer med foreningslivet. Det gælder således i Erritsø, i Gauerslund og Vinding, i Herslev og allermest udpræget i Viuf, hvor man grundlægger og nedlægger i ét væk. I andre sogne gør man end ikke forsøget. Her ligger foreningslivet helt stille igennem flere årtier. Det er således tilfældet i Taulov og Pjedsted. I de fleste tilfælde kommer man dog i gang igen i slutningen af 1880'erne, uden at man af den grund kan holde permanent liv i foreningen. Myten om den ukuelige danske forening med et ubrudt virke fra første start holder ikke stik på denne egn.

Ser man så på begrundelserne for nedlæggelserne, hedder det i Vejle Amts Skytteforenings første jubilæumsskrift fra 1894, for Vindings vedkommende, at »de ældre ikke havde Interesse nok for Sagen«, medens der i Skærup ikke var interesse blandt ungdommen, idet der kun indmeldte sig to skytter, men derimod var der en del bidragydende (dvs. passive) medlemmer.¹³ I Smidstrup holdt man op med øvelserne, »da Rygterne om, at vort Land skulde indvikles i den fransk-tyske Krig, i Juli Måned 1870 udbredtes«,¹⁴ medens man i Eltang i en vis periode savnede ledere. I Viuf havde man tilsyneladende andre problemer, idet Amtsforeningens forretningsudvalg i 1870 måtte sagsøge formanden lærer H. v. Qualen p.gr. af problemer med regnskabet for 1869.¹⁵ I Bramdrup er det igen ungdommens svigtende interesse, der er problemet.

I det hele taget kan der være grund til at se nærmere på tilslutningen til skyttebevægelsen, da den går i gang omkring 1868.¹⁶

Antal deltagere ved skytteforeningernes start ca. 1868:

	Aktive	Bidragydende
Vejlby	15	3
Erritsø	27	
Bredstrup	10	
Taulov	15	13
Gauerslund	33	26
Vinding	40-50	
Skærup	2	
Smidstrup	17	26
Pjedsted	18	
Gårslev	28	19
Bramdrup	33	
Eltang	?	
Sdr. Vilstrup	10	
Herslev	24	30
Almind	25	
Dons	29	6
Viuf	33	

I gennemsnit har der været ca. 20 deltagere, da man tog fat, idet det dog må konstateres, at der er ret store udsving fra sogn til sogn, hvor man bl.a. kan hæfte sig ved det store antal deltagere i Vinding sogn. Vejle Amts Skytteforenings jubilæumsskrift fra 1894, hvorfra oplysningerne stammer, angiver kun i de anførte tilfælde antal bidragydende medlemmer, men det er interessant at bemærke, at der to steder: i Smidstrup og i Herslev, var flere bidragydende end aktive medlemmer, og at antallet af bidragydere i det hele taget ligger tæt på de aktives antal.

Antallet af medlemmer i skytteforeningerne kan sammenholdes med befolkningstallet i de enkelte sogne ud fra folketællingerne i 1850 og 1901:

Befolkningens størrelse pr. sogn 1850 og 1901:

	1850	1901
Vejlby	803	830
Erritsø	1055	1102
Bredstrup	525	600
Taulov	1188	1488
Gauerslund	1459	2556
Vinding	672	1030
Skærup	442	501
Smidstrup	1533	1627
Pjedsted	455	491
Gårslev	835	931
Bramdrup	315	568
Eltang	1277	1380
Sdr. Vilstrup	497	551
Herslev	1017	986
Almind	734	770
Viuf	626	700

Her kan det konstateres, at der tilsyneladende ikke er nogen sammenhæng mellem det samlede befolkningstal pr. sogn og skytteforeningernes størrelse. I det folketætte Gauerslund sogn med de to stationsbyer Børkop og Brejning er der ikke flere skytter end i Viuf sogn, hvor folketallet er under halvt så stort.

Når man sammenholder skytternes antal ved skyttebevægelsens start og begrundelserne for deres ophør nogle få år senere, er det vanskeligt at komme uden om en mistanke om, at ungdommen ikke har været så aktiv i etableringen af skytteforeningerne, og at det snarere har været ældre etablerede folk, som tog initiativet. – Derfor, og fordi der ikke er en umiddelbar overensstemmelse mellem folketal og skytteforeningernes medlemsantal i de enkelte sogne, er det nærliggende at gå videre og spørge efter de sociale og kulturelle omstændigheder: Hvem var grundlæggerne af de ældste skytteforeninger? Fra hvilket so-

cialt lag rekrutteredes de? Og i hvilke kulturelle kredse færdedes de? Har vi her en forklaring på, at selv små sogne kunne have en relativt stor skytteforening?

Skytteforeningernes forkæmpere

Her er det kendetegnende, at grundlæggerne i den første periode omkr. 1868, som regel var gårdmænd. De fleste af disse kom fra sognenes største gårde. Virksomme som stiftere var desuden lærere. Begge disse sociale grupperinger tog også senere aktivt del i foreningslivet, og det er gennemgående fra disse to kredse, at formænd og bestyrelsesmedlemmer rekrutteredes. Lad os kaste et mere systematisk blik på forholdene. Vi anfører nedenfor, fra hvilken social gruppe foreningernes første formænd og de folk, som tog særligt aktivt del i opbygningen i 1860'erne, kom. Oplysningerne er også her fortrinsvis baseret på Vejle Amts Skytteforenings ældste jubilæumsskrift fra 1894.¹⁷

I kategorien andet er der i Erritsø tale om militærfolk, hvilket ikke kan overraske, når man tager nærheden til garnisonen i Fredericia i betragtning. I Vinding drejer det sig om folk fra højskolen (lærere og forstander Rosendal). Kun i Herslev er der tale om håndværkere blandt stifterne. Det drejer sig om henholdsvis en urmager og en maskinbygger. Ellers er det kendetegnende, at gårdejerne dominerer, og at lærerne følger godt med. Når der er lærere inde i billedet, vælges disse ofte til formand for foreningen. Det gælder således for både Gårslev, Bramdrup og Alminde. Blandt gårdejerne var ikke så få sognefogeder. Det er således tilfældet i Herslev, Taulov, Skærup og Vejlbj. I Erritsø var

Forkæmpernes sociale baggrund i den første periode omkr. 1868:

	Gårdejere	Lærere	Håndv.	Andet
Vejlby		x	x	
Erritsø	x		x	
Bredstrup	?			
Taulov	x			
Gauerslund	x			
Vinding	x	x		x
Skærup	x			
Smidstrup	x (forpagter)			
Pjedsted	?			
Gårslev	x	x		
Bramdrup	x	x		
Eltang	x (forvalter)			
Sdr. Vilstrup	?			
Herslev	x	x		
Almind	x	x		
Dons	x			
Viuf	x			

man i kreds med Ullerup, hvor den magtfulde gårdmand Jens Ousen i Egum residerede på Egumgård. Han var blandt stifterne af skytteforeningen, blev senere både sognerådsformand, amtsrådsmedlem og folketingsmand, ligesom hans far og bedstefar begge havde været sognefogeder helt tilbage fra 1820.¹⁸

I det hele taget er det tydeligt, at det ikke var tilfældige bønder og lærere, som sørgede for skytteforeningernes etablering. Der var tale om sognenes »spidser«: de største og mest betydningsfulde gårdejere tegnede billedet, og lærerens sociale status var dengang en helt anden end i dag, ikke mindst førstelærerens. Og det var dem, og ikke andenlærerne, som var initiativtagere. I Viuf holdt den ovenfor omtalte lærer v. Qualen, der var formand i 1870, en hjælpelærer fra 1869 el. 1870,¹⁹ og denne kan næppe have været medvirkende, for så vidt som foreningen nedlægges i 1870. I Vinding var førstelærer Krarup-Hansen aktiv sammen

med lærere fra højskolen, ligesom det i Gårslev var førstelærer A. P. Rüttel, som var med i skytteforeningen og ikke andenlæreren.

Skyttebevægelsen i Trekantområdet synes med andre ord at være etableret fra oven af sognets toneangivende folk. Det er måske én af forklaringerne på, at ungdommen flere steder synes at have været valen i tilslutningen: der var ikke tale om en spontan bevægelse fra neden blandt karlene rundt om på gårdene, men fra husbondrækkerne, og lærerne var ikke lige vellidte alle steder.

Denne formodning illustreres af historien om fanerne i skytteforeningerne. Her blev der allerede i stiftelsesårene 1867 og 1868 skænket foreningerne faner af sognenes unge kvinder. Disse kvinder var ikke hvem som helst, idet de som regel også var døtre af det store hartkorn. I Erritsø-Ullerup blev indsamlingen til erhvervelse af fanen således forestået af Kirsten Marie

Ledende skytteforeningsfolks sociale baggrund i de senere faser:

	Gårdejere	Lærere	Håndv.	Andet	Uvist
Vejlby	x				
Erritsø			x		x
Bredstrup				x (musiker)	
Taulov					x
Gauerslund					x
Vinding	x?				
Skærup	x?				
Smidstrup		x	x	x (husmand)	
Pjedsted					x
Gårslev					x
Bramdrup	x	x			x
Eltang					x
Sdr. Vilstrup	x?				
Herslev	x		x		
Almind	x				
Dons	x				
Viuf			x (murer)		

Thuesen fra en af de store gårde i Egum (senere gift med folketingsmand Jens Ousen)²⁰ og Ane Jensen fra Kobbeltgård i Stovstrup.²¹ Tilslutningen bag skyttebevægelsen sker således i et forholdsvis snævert miljø af de mest velbøjede gårdmandsfolk. Kun i Herslev er der et delvis brud på dette mønster, idet gårdejerne Jens Haurballe og Mads Jepsen, der også var sognefoged,²² flankeres af urmager H. S. Dahl samt smed og maskinbygger Nicolai Hansen.

Men hvem tegnede så billedet, da man genoptog virksomheden i skytteforeningerne i årene omkring 1890?

I forhold til den første periode omkring 1867-1870 er der nu kommet større social bredde over virksomheden. Gårdejerne dominerer fortsat, men som noget nyt er der nu også kommet håndværkere, husmænd og en enkelt musiker med i bestyrelserne. I

Smidstrup tog en husmand, en tømrer og en mekaniker aktivt del i genopbygningen; i Herslev var det en gårdejer, en murer og en uldspinder²³, og i Viuf blev murer Johs. Nielsen formand.

Skyttefolkernes kulturelle miljø

Ser vi hernæst på det kulturelle miljø, hæfter man sig ved det grundtvigianske tilhørsforhold, der gør sig gældende i visse sogne. Det gælder således for Jens Ousen i Egum (Erritsø-Ullerup kreds), der født 1844, i sin ungdom var elev på Vinding Højskole og her må have modtaget nationale impulser. Det samme gælder lærer J. J. Ravn fra samme sogn, som var elev i 1881²⁴ og aktiv i skyttebevægelsen i samme kreds i 1880'erne og 1890'erne, herunder som formand. Jens Ousen holdt dog ikke fat i skytteinteressen, men kastede sig over politik. Fra 1881 til 1906 var han fol-

ketingsmand for Fredericiakredsen, ligesom han i perioden 1898-1910 var medlem af Vejle Amtsråd,²⁵ medlem af bestyrelsen for Foreningen af jyske Landboforeninger og i en snes år formand for Børkop og Fredericia Omegns Landbrugsforening.²⁶ Den blev stiftet i 1887 og havde allerede i 1892 466 medlemmer,²⁷ dvs. betydeligt flere end det samlede antal af skytter i Trekantområdet, da dén bevægelse begyndte omkr. 1868.

I Herslev tilhørte formanden Jens Haurballe ligeledes grundtvigianernes kreds. Han var med til vennemøderne i såvel Middelfart som Taulov og Aagaard og var medindbyder til grundlovsfesterne i Højrup Skov mellem Herslev og Taulov, da de begyndte i 1869.²⁸

I den forbindelse er det imidlertid mindst lige så interessant at stille spørgsmålet: hvem var ikke med? Her er det alene for Herslevs vedkommende tankevækkende, at et par af sognets så fremtrædende grundtvigianere som gårdejerne Jens Sørensen og Hans Ladegaard i Højrup ikke ses at have været aktive i skytteforeningen, medens de var kendte i grundtvigianske kredse som deltagere i vennemøderne i såvel Middelfart som Taulov.²⁹ Hans Ladegaard afgav plads i sit skovområde til en festplads for grundlovs møderne, da de holdt deres indtog i 1869,³⁰ og Jens Sørensen, der var kendt som »den meget talende Jens Sørensen fra Højrup«, helligede sig åndelige sysler mere end skyttømæssige – endog i en sådan grad, at det efter sigende undertiden kunne knibe at passe landbruget.³¹ Hans broder Augustinus Sørensen, der boede i Dons, var derimod en ivrig skytteforeningsmand, der i 1885 ivrede mod riffelprovisoriet.³²

Som helhed må man slå fast, at der ikke var nogen automatisk relation mellem det at være grundtvigianer og det at være

»skyttemand«. Ikke alle grundtvigianere var skytter, og ikke alle skytter var grundtvigianere. – Hertil kommer yderligere en facet:

I Vejlbys sogn, nærmere bestemt Trelde, spillede den kendte »skolelærerforfatter« Jens Skytte og hans broder Niels Skytte en væsentlig rolle i de første år af skytteforeningens liv. Jens Skytte er en central skikkelse i den grundtvigianske farvede idræts historie i Danmark, for så vidt som han, i den periode hvor han var redaktionssekretær ved *Højskolebladet*, sammen med Askov-folk som Poul la Cour, Laurids Vig, Jørgen Rasmussen Kirkegaard og Jens Schrøder samt den senere gymnastikinspektør K. A. Knudsen indgik i den såkaldte »Norlander-tylv« , dvs. den gruppe af 12 mænd, som i 1885 gennemgik et tomåneders kursus hos kaptajn C. H. Norlander i Lund og derefter vendte hjem og deltog i udbredelsen af denne gymnastikform. Jens Skytte var opvokset i et hjem, hvor faderen, ifølge Jens Skytte selv, havde kongerne Frederik d. 4 og Frederik d. 6. som sine helte, ligesom han efter eget udsagn beundrede Tordenskjold og Napoleon.³³ I sin ungdomsgår var Jens Skytte jagtinteresseret og drog af og til i skoven med bøssen på nakken. På den baggrund kan det næppe undre, at han, da han som 23-årig soldat i Odense i 1868 møder digteren og skyttemanden Mads Hansen, bliver vakt. De var, som det hedder i Skyttes selvbiografi i tidsskriftet *Bogvennen* i 1915 »sammen...en hel, dejlig lys Sommeraften«. Senere blev han elev og lærer ved Vester Skjerninge Højskole på Sydfyn. Både han og broderen Niels Skytte blev ivrige skytter og jægere, og Jens Skytte var i perioden 1887-92 medlem af skyttebevægelsens amtsbestyrelse for Vejle Amt. – Jens Skytte synes altså først at have været interesseret i jagt og skydning; derefter blev han grundtvigianer.

Fra Herslev, hvor vi takket være Maltha Jensens omfattende personalhistoriske studier, har et grundigt kendskab til befolkningen i 1800-tallet, aner man, at det grundtvigianske tilhørsforhold måske ikke er den eneste forklaring på, at man slutter op om skytteforeningen: således er smed Nicolai Hansen indvandret fra Gelting i Sydslesvig, formodentlig omkr. 1850, idet det ses, at han i 1852 gifter sig med en daglejerdatter, hvorefter det unge smedepar flytter til Herslev.³⁴ Her etablerer de snart en større erhvervsvirksomhed med uldspinderi, smedeværksted etc, og i 1868 er Nicolai Hansen så aktiv ved oprettelsen af skytteforeningen (ligesom han i øvrigt var kendt for at være god til at trække tænder ud på folk). Er han en nationalt sindet sydslesviger, bruger han skyttebevægelsen til at komme frem, eller er det et forsøg på som tilflytter at skabe sig en social omgangskreds? Vi ved det ikke – kildematerialet slår ikke til. Men vi ved, at hans kollega i skytteforeningen, gårdejer og sognefoged Mads Jepsen, også er en tilflytter, som i løbet af få år gør »lynkarriere«, efter at han som avlsbrugersøn fra Fredericia kommer til sognet i 1858 og derefter bliver sognefoged.³⁵

Igen må vi stille spørgsmålet om, hvorfor han blev aktiv skytte-mand: var det noget, som forventedes af en sognefoged, eller var det af selskabelige og sociale årsager? Eller skyldtes det den omstændighed, at han boede tæt på Jens Haurballe og modtog påvirkning af ham, hvis broder (dimmitteret som lærer fra Jelling Seminarium i 1868) hans ældste datter i øvrigt blev gift med i 1877?³⁶ For denne påvirkning taler naboskabet; imod taler at Jens Haurballe var 17 år yngre end Mads Jepsen.

Trods det grundtvigianske tilhørsforhold hos en række fremtrædende skytteforeningsfolk er det tydeligt, at der blandt

igangsætterne er flere sognefogeder end grundtvigianere. Eller sagt på en anden måde: det synes ikke altid at have været det grundtvigianske tilhørsforhold som sådant, men snarere det at man havde en fremtrædende social position i sognet, der var det afgørende.

Det er ligeledes tydeligt (jvf. situationen i Herslev), at det at være grundtvigianer ikke automatisk indebar, at man var interesseret i skyttebevægelsen, ligesom det at være nationalt sindet og skydeinteresseret ikke nødvendigvis forudsatte, at man først havde været på højskole, sådan som man kan se det i tilfældet Jens Skytte i Trelde. Uden at det kan afgøres endeligt (kilderne slår ikke til), kan man stille sig spørgsmålet: var det skyttesagen, som banede vejen for højskoleinteressen – og ikke omvendt?

At der er en vis tilknytning mellem skyttebevægelsen og grundtvigianismen i Trekantområdet er tydeligt nok, men den er ikke udpræget, og det hænger måske sammen med grundtvigianismens status i Trekantområdet, der er relativt svagere end i grundtvigianske kerneområder som Vestjylland, Midtsjælland og Sydfyn. Det er næppe nogen tilfældighed, at i Trekantområdet er missionshusene gennemgående opført tidligere end forsamlingshusene.³⁷ Særligt grundtvigiansk vakt har Trekantområdet aldrig været.

Konklusion

Med de nødvendige forbehold aftegner der sig da konturerne af følgende historiske udviklingsforløb: Sognenes »spidser«, dvs. sognefogeder, lærere og de største gårdejere, stifter skytteforeningerne i årene omkring 1868, men kan ikke holde liv i dem mere end et par år, da ungdommen ikke har den store interesse heri. Man tager så fat igen med yngre kræfter omkr. 1890,

samtidig med at den sociale rekruttering bliver bredere. Men også her har man besværligheder med at holde skytteforeningen i ubrudt live.

Dernæst kan man fastholde, at selv om der flere steder i Trekantområdet stod grundtvigianere bag oprettelsen af skytteforeningerne i den første »Gründerfase« omkr. 1868, er der langt fra tale om en grundtvigiansk dominans. Snarere er det således, at de sociale forhold spillede en mere afgørende rolle end de kulturelle: der var flere sognefogeder end grundtvigianere blandt foreningsstifterne.

Det er ligeledes kendetegnende, at grundtvigianerne ikke var stærke nok til at holde ubrudt liv i foreningerne, der som helhed gik ned efter ganske få år. Først i løbet af 1880'erne og 1890'erne aftegner der sig et mere stabilt, omend ikke kontinuert forløb.

I Trekantområdet er det folkelige bevægelsesgennembrud i 1800-tallets sidste tre tiår således langt mere differentieret, end myterne om foreningslandet Danmark ellers lader forstå. Det er fx ikke udelukkende grundtvigiansk farvet.

Som nævnt i indledningen har det ofte været fremført, at foreningslivet i Danmark har eksisteret i ubrudt virksomhed siden sin begyndelse, og at dette foreningsvæsen især er et resultat af den grundtvigianske højskolebevægelse, der voksede sig stærk efter 1850. Noget sådant synes ikke at gøre sig gældende i Trekantområdet. Her er det ganske tydeligt, at skyttebevægelsens foreninger ikke har levet i ubrudt kontinuitet. Da den første begejstrede bølge af foreningsdannelse havde lagt sig kort efter 1870, varede det gennemgående 15-20 år, før der igen kom fart i foreningsdannelsen, og selv da levede foreningerne et usikkert liv, hvor de snart gik ned og snart blev genoplivet.

Det er heller ikke éntydigt evident, at grundtvigianerne og højskolebevægelsen har haft en væsentlig indflydelse på denne foreningsdannelse. Det er tilfældet i visse sogne, men langt fra i alle. I Trekantområdet ser det ud som om, at tilskyndelsen til at danne skytteforeninger var mest grundtvigiansk farvet i den første grundlæggelsesfase, som kun overlevede et par år. Men her er det ligeledes tydeligt, at en del fremtrædende grundtvigianere ikke beskæftigede sig aktivt med skytteforeningerne, men helligede sig andre ting, som fx politik og økonomisk-organisatorisk arbejde.

Sammenfattende kan det konkluderes, at den noget vidtløftige teori, der blev præsenteret i indledningen, ikke holder for en nærmere prøve, når man ser på Trekantområdet. Her viser det sig, at der er flere nuancer, end teorien giver til kende. Det er måske også tvivlsomt, om den har gyldighed på landsplan, når man tager i betragtning, at der allerede i 1890 var bygget over 100 missionshuse i Danmark. Den grundtvigianske indflydelse er givetvis ikke så stærk, som det ellers ofte antages. Der er flere facetter af det socio-kulturelle liv på landet i disse årtier – uden at den grundtvigianske indsats af den grund skal forklejnes.

Perspektivering

Hertil kommer, at man set i et videre perspektiv i det hele taget må spørge til denne tidlige foreningsdannelses kulturelle og sociale betydning. Det er fx tydeligt, at den på ingen måde har været præget af soliditet og stabilitet. Når det kun er i Alminde sogn, at skytteforeningerne eksisterer permanent gennem hele den undersøgte periode, er der ikke belæg for at tale om hverken stabilitet og kontinuitet eller nogen afgørende social og kulturel rolle. Skytteforeningen har tilsyneladende ikke været

en stor og fast etableret del af sognets sociale liv. Det underbygges af det karakteristiske forhold, at set i forhold til det samlede befolkningstal pr. sogn udgør antallet af medlemmer i skytteforeningen kun ca. 2 pct. af den samlede befolkning. Interessen har tilsyneladende været ret begrænset i kvantitativ henseende. I Herslev betinger sognerådet sig, da de i 1897 skal tage stilling til støtte til skytteforeningen, at de kun vil yde økonomisk opbakning, hvis der var mindst 10 aktive medlemmer.³⁸

Dette træk kan sammenholdes med det spørgsmål, som teksthistorikeren Ulrik Lehrmann har rejst i forbindelse med sine studier i den danske landbefolknings læsevaner gennem de sidste ca. 150 år.³⁹ Her har han konstateret, at den modernisering af landbruget med tilhørende økonomisk og social velstand, der kendetegnede den danske bonde i 1800-tallets sidste halvdel, ingenlunde modsvarede af en tilsvarende åndelig modernisering, sådan som myten om den oplyste andelsbonde ellers vil have det. Gårdmandens politiske indflydelse på sogneplan var stærk, for så vidt som gårdmændene »sad på« sognerådene, men den modsvarede ikke af en tilsvarende magtfuld åndelig selvstændighed. Ud fra sine studier i lånebibliotekernes mest udlånte bøger kan han konstatere, at det snarere var historiske romaner a lá B. S. Ingemann, Carit Etlar og H. F. Ewald end grundtvigiansk farvede oplysningsværker – når der i det hele taget blev læst bøger.

Lehrmann stiller derfor spørgsmålet, om det i det hele taget er berettiget at tale om en åndelig vækkelse og en bevidsthedsmæssig modernisering. Måske tog den danske bonde i det 20 århundrede et relativt uformidlet spring fra en almuelignende horisont og ind i tv-alderen uden at være blevet væsentligt påvirket af det store folkeoplysningsprojekt i anden halvdel af

1800-tallet? Historien om skyttebevægelsens historie og dermed foreningslivet i Trekantområdet fra 1860'erne fjerner ikke dette spørgsmålstejn.

Det er i den forbindelse ikke uinteressant at hæfte sig ved, at tilslutningen til Børkop og Fredericia Omegns Landbrugsforening, da den indledte sin virksomhed sidst i 1880'erne, var ca. 100 medlemmer større end tallet hos skytteforeningerne, da de begyndte sidst i 1860'erne. Man kastede sig i øvrigt straks over praktiske opgaver såsom oprettelse af svineslagteri, hoppekåring, dyrskuer, havepræmiering, landbrugsfaglig kursusvirksomhed etc.⁴⁰ – Den foreningsmæssige organisering synes således at have haft interessen rettet nok så meget mod den økonomiske som den sociale og kulturelle side, sådan som vi kender det fra Johan Skjoldborgs roman *Bjærregården*, og som det også forlyder i et erindringsglimt fra Koldingegnen fra omkr. 1900. I begge tilfælde fremgår det, at medens man »i gamle dage« snakkede om Grundtvig og Vilhelm Beck, var man nu mere optaget af hesteopdræt, herunder ikke mindst den navnkundige hesteslægt Munkedal (en berømt hingst fra Randersegen),⁴¹ om hvem det hos Skjoldborg – ironisk – hedder, at den er »til Velsignelse«.⁴² Landbrugsforeningerne holdt heller ikke de samme pauser i deres virksomhed som skytteforeningerne. Tilsyneladende havde de ikke problemer med at sikre indflydelse og med at overleve, medens grundtvigianerne i etableringsfasen omkr. 1870 undertiden havde måttet kuppe sig igennem for at komme til magten, sådan som det fremgår af en undersøgelse af H. F. Feilbergs indsættelse som sognepræst i Brørup-Lindknud i 1869, hvor han så i øvrigt blev en afholdt præst.⁴³

Når vi kommer frem til dette århundrede, tyder lokalhistoriske undersøgelser på, at de grundtvigianske ungdomsforeninger

havde svært ved at modstå påvirkningen fra bykulturen, når det fx drejede sig om dans⁴⁴, og andre undersøgelser viser, at de gymnastikforeninger på landet, som alene havde gymnastik på programmet, måtte have hjælp udefra i form af by- og stationsbykulturens sport – håndbold, fodbold og badminton – for at overleve den generelle

foreningskrise i 1930'ernes begyndelse.⁴⁵ Havde bondekulturen været stærk på dette tidspunkt, og havde foreningslivet på landet haft en stærk tradition og position,⁴⁶ ville situationen næppe have udviklet sig så faretruende som tilfældet var, hvor en lang række foreninger kørte på vågeblus eller lå stille i nogle år.

Noter og bibliografiske data

1. Claus Bøje og Henning Eichberg: *Idrættens tredje vej. Om idrættens i kulturpolitikken*. Aarhus 1994, s. 121 f.
2. L. F. C. Krogh: *Skyttesagen i Danmark*. København 1911, s. 57.
3. Niels Kayser Nielsen: Pengene eller livet – om offentlig støtte til skyttebevægelsen i 1800-tallet, i: *Idræthistorisk Årbog* 1989. Aabybro 1989, s. 24 ff. Niels Kayser Nielsen: Idræt og offentlig støtte – set i et civilisationsperspektiv, i: *Fortid og Nutid* vol. 36, nr. 3. (1989), s. 180 ff.
4. C. Gotlieb Jensen: *Vejle Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening 1868-1968*. Vejle 1968, s. 7.
5. *Ibid.*, s. 8.
6. *Ibid.*, s. 8.
7. S. A. Svendsen: *Vejle Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening 1918-1943*. Vejle Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforenings bestyrelse (udg.). Vejle 1943, s. 6.
8. K.M. Kristjansen: *Vejle Amts Skytteforening 1868-93*. 1894, s. 41
9. *Ibid.*, s. 43.
10. *Ibid.*, s. 43.
11. *Vejle Amts Skytteforening 1868-1918*. Kolding 1918, s. 51 f.
12. *Kolding Stadsarkiv: Alminde Skytteforening*. J. nr. 114/1982 – A 3017.
13. K.M. Kristjansen: *Vejle Amts Skytteforening 1868-93*. 1894, s. 41
14. *Ibid.*, s. 42.
15. *Ibid.*, s. 43.
16. *Ibid.*, s. 39 ff.
17. *Ibid.*, s. 39 ff.
18. J. J. Ravn: *En historisk-topografisk beskrivelse af sognene i Holmans og Elbo Herreder*. 1918, s. 316 og 330.
19. J. J. Ravn: *En historisk-topografisk Beskrivelse af Herslev og Viuf Sogne i Brusk Herred*. Vejle 1926, s. 147.
20. J. J. Ravn: *En historisk-topografisk beskrivelse af sognene i Holmans og Elbo Herreder*. 1918, s. 316.
21. K.M. Kristjansen: *Vejle Amts Skytteforening 1868-93*. 1894, s. 40.
22. Maltha Jensen: *Navne og Noter – Tolstrup*. Herslev 1991, upag. 5a-2.
23. K.M. Kristjansen: *Vejle Amts Skytteforening 1868-93*. 1894, s. 42.
24. J. J. Ravn: *En historisk-topografisk beskrivelse af sognene i Holmans og Elbo Herreder*. 1918, s. 228.
25. *Ibid.*, s. 316.
26. Harald Blichfeldt: *Vejle Amtsraad 1842-1970. Formænd og medlemmer*. Vejle 1985, s. 128.
27. Mogens Lebech: *Mellem Bælt og Fjord*. Fredericia 1950, s. 85 f.
28. Maltha Jensen: *Navne og Noter – Højrup*. Herslev 1990, upag. – 10 B-5.
29. J. J. Ravn: *En historisk-topografisk beskrivelse af Herslev og Viuf Sogne i Brusk Herred*. Vejle 1926, s. 10.
30. Maltha Jensen: *Navne og Noter – Højrup*. Herslev 1990, upag. – gd 1-6.
31. Maltha Jensen: *Navne og Noter – Højrup Afbyg-gere II*, upag. – gd 18-3.
32. K.M. Kristjansen: *Vejle Amts Skytteforening 1868-93*. 1894, s. 27.
33. Jens Skytte: *Selvbiografi*, i: *Bogvennen* 1915, s. 3.
34. Maltha Jensen: *Navne og Noter – Herslev Afbyg-gere I*. Herslev 1991, upag. 3a-4.
35. Maltha Jensen: *Navne og Noter – Tolstrup*. Herslev 1991, upag. 5a-2.
36. Maltha Jensen: *Navne og Noter – Højrup*. Herslev 1990, upag. 10B-4.
37. Niels Kayser Nielsen: *Folkelig samling i Trekant-området landsogne 1860-1918 – om missionshu-se, forsamlingshuse og skyttebevægelse*, i: *Vejle Amts Årbog* 1997.

38. Inge Hartmann m.fl: *Herslev Forsamlingshus 1890-1990*. Herslev 1990, s. 17.
39. Ulrik Lehrmann: Blev den danske bonde nogensinde civiliseret? Læsekultur på landet ca. 1860-1960, i: Johs. Nørregaard Frandsen m.fl. (red.): *Lys og blade. Sider af oplysningens litteratur. Til Povl Schmidt*. Odense 1995, s. 69 ff.
40. Mogens Lebech: *Mellem Bælt og Fjord*. Fredericia 1950, s. 86 f.
41. Friis Legardt Skov: Erindringsglimt fra en barndom omkring 1900, i: *Fra Ribe Amt*, bd. 22-1 (1981), s. 45.
42. Johan Skjoldborg: *Bjærregården*. København 1981 (1904), s. 11.
43. Bodil Riber Jensen: Da Grundtvigianismen kom til Brørup-Lindknud sogne, i: *Ribe Stiftsbog 1990*, s. 83 ff.
44. Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? – Træk af debatten om dans i ungdomsforeningerne i mellemkrigstiden, i: *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* vol. 12, nr. 1 (1997), s. 48ff.
45. Niels Kayser Nielsen: Foreningskrise i mellemkrigstiden – om ungdom og idræt på landet, i: Jørn Hansen og Else Trangbæk (red.): *Idrætshistorisk Årbog 1994 – mellem terapi og bevægelse*. Odense 1995, s. 31ff
46. Niels Kayser Nielsen: Sport og bondekultur – om foreningsliv i provinsen i mellemkrigstiden, i: *Fortid og Nutid* 1995, nr. 1, s. 3ff.